

Mu'tezilî Perspektiften Nûh Kıssası: Cüşemî Örneği

Fatih Pamuk

Diyanet Akademisi, Ankara, Türkiye

0000-0002-1751-7490

ror.org/007x4cq57

fth_pmk@hotmail.com

Öz

İslam düşüncesi ve kelâmının oluşum ve gelişim sürecinde Mu'tezile'nin önemli katkıları olmuştur. Ancak çeşitli nedenlerle ilgili ekol zayıflamış, düşünce sistemlerini aktaran kaynaklara erişim zorlaşmıştır. Bu nedenle Mu'tezilî düşünceye dair bilgiler, daha çok muhaliflerince aktarılan bilgiler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu durum aleyhlerinde; aklı nakle önceledikleri, rivayetleri terk ettikleri yönünde teyide muhtaç bazı olumsuz iddiaların süyû bulmasına sebebiyet vermiştir. Mu'tezilî kaynaklarda ise naklî bilginin ötelenmediği hatta rivayete dayalı bilginin önemli yekûn oluşturduğu görülmektedir. Şefaât ve kabir azabı gibi bazı konularda muhaliflerine kıyasla daha dar bir yaklaşım benimsemelerinin, ilgili meselelerin topyekûn inkârı şeklinde yorumlandığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Mu'tezilî düşüncenin kendi kaynaklarından tespit edilmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda ele alınması gereken önemli bir mesele Mu'tezilî ekolün Kur'ân kıssalarına yaklaşım biçiminin tespit edilmesidir. Kur'ân kıssalarında genellikle olaylar ve şahıslar mübhem olarak ifade edildiği için ilgili anlatıların detaylarına dair çeşitli rivayetler aktarılmaktadır. Kıssalarda yer alan mûcizevî anlatılar, bazı aklî çıkarımlara da imkân vermektedir. Mu'tezilî düşüncenin Kur'ân kıssalarına yaklaşımı, akıl-nakil anlayışlarıyla yakından ilgilidir. Kur'ân kıssalarından Hz. Nûh ve kavmine dair anlatılarda yer alan; peygamberlik, inkâr, vahiyle gemi yapımı, tûfan ve kavmin helak edilmesi gibi konular, Mu'tezile'nin temel ilkeleriyle irtibatlı hususlar içermektedir. Bu nedenle Cüşemî örneğinde Mu'tezilî düşüncenin Nûh kıssasına yaklaşımının araştırılması faydalı olacaktır. Doküman ve içerik analiz yönteminin uygulandığı çalışmada; Mu'tezilî âlimlerin Nûh kıssasına yaklaşımı, Cüşemî kaynaklığında tahlil edilmiş, itikadî düşüncelerinin Kur'ân kıssalarına yaklaşımlarındaki etkisine yer verilmiştir. Sonuç olarak Mu'tezilî âlimlerin rivayetlere önem verdiği, Kur'ân kıssalarından mezhebî ilke ve teorilerine dair çeşitli deliller çıkardıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi; Mu'tezile; Kur'ân; Hz. Nûh; Cüşemî; Akıl-Nakil Anlayışı

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma, Mu'tezilî âlimlerin Kur'ân kıssalarına yaklaşımında, mezhebî ilke ve teorilerinin etkisini incelemektedir.
- Muhaliflerince aktarılan bilgilerden hareketle tanımlanmaları, Mu'tezile'ye dair yanlış kanaatlerin yayılmasına sebebiyet vermiştir.
- Mu'tezilî kaynaklarda Nûh kıssasına dair anlatılar, genel manada Eş'arî ve Mâtürîdî kaynaklarda aktarılan bilgilerle benzerlikler taşır.
- Mu'tezile; akıl ile mârifetullâhî mümkün görse de teklife dayalı hususların detaylı şekilde bilinemeyeceğini, teklifin gerçekleşebilmesi için peygamber gönderilmesinin zorunlu olduğunu savunur.
- Mu'tezile'nin muhaliflerine kıyasla şefaet ve kabir azabının alanını daraltması, ilgili meseleleri inkâr etmekle itham edilmelerine sebebiyet vermiştir.

Atıf Bilgisi

Pamuk, Fatih. "Mu'tezilî Perspektiften Nûh Kıssası: Cüşemî Örneği". *Eskiyeni* 52 (Mart 2024), 213-241.

Makale Bilgisi

<i>Geliş Tarihi</i>	18 Aralık 2023
<i>Kabul Tarihi</i>	17 Mart 2024
<i>Yayın Tarihi</i>	26 Mart 2024
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Turnitin
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	---
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Story of Noah from a Mu'tazilite Perspective: In the Example of al-Jishumī

Fatih Pamuk

Academy of The Diyanet, Ankara, Türkiye

0000-0002-1751-7490

ror.org/007x4cq57

fth_pmk@hotmail.com

Abstract

Mu'tazila contributed significantly to the formation and development of Islamic thought and theology. However, for various reasons, the Mu'tazilite school has been weakened and access to the sources that convey their system of thought has become difficult. For this reason, the information about the Mu'tazilite thought was mostly evaluated through the information transmitted by their opponents. This led to the spread of demaging accusations against them that they prioritized reason to narration and abandoned narration which needed confirmation. In Mu'tazilite sources, on the other hand, it can be seen that they use narrated information, and even narrated information occupies an essential place in these works. It is understood that their adoption of a narrower approach compared to their opponents on some issues, such as intercession (shafaa't) and the torment of the grave, was interpreted as a total denial of the relevant problems. In this regard, it is important to identify Mu'tazilite thought from its own sources. An important issue that needs to be addressed in this context is the determination of the Mu'tazilite school's approach to the Qur'anic parables. Since the Qur'anic parables, are usually ambiguous regarding events and persons, various narrations are cited from different sources to elaborate on the related narratives. The miraculous narratives in the Qur'anic parables also allow for some rational inferences. The Mu'tazilite approach to Qur'anic parables is closely related to their understanding of reason and narration. The narratives of the Prophet Noah and his people, which are among the parables of the Qur'an, contain issues related to the basic principles of Mu'tazila, such as prophethood, denial, building an ark based on revelation, the flood, and the destruction of the people. For this reason, it would be helpful to examine the approach of Mu'tazilite thought to the parable of Noah in the example of al-Jishumī. The study, which uses the method of document and content analysis, analyses the approach of Mu'tazilite scholars to the parable of Noah and the impact of their theological thought on their approach to Qur'anic parables through the source of al-Jishumī. As a result it's been determined that Mu'tazilite scholars attach importance to narrations and extract various evidences from Qur'anic parables to support their sectarian principles and theories.

Keywords

History of Islamic sects; Mu'tazila; Qur'an; Prophet Noah; al-Jishumī; Arguments of Reason and Revelation

Highlights

- This study analyses the impact of sectarian principles and theories on Mu'tazilite scholars' approach to Qur'ānic parables.
- The fact that they were defined on the basis of information provided by their opponents led to the spread of misconceptions about the Mu'tazilites.
- The narrations of the story of Noah in the Mu'tazilite sources bear great similarities to the information conveyed in the Ash'arī and Māturīdī sources in general.
- Mu'tazila argues that although it's possible to know God with the intellect, the matters on which the offer is based cannot be known in detail, and that it is obligatory to send a prophet to fulfil the offer.
- The fact that the Mu'tazilites reduced the scope of intercession and the torment of the grave compared to their opponents led them to be accused of denying these issues.

Citation

Pamuk, Fatih. "The Story of Noah from a Mu'tazilite Perspective: In the Example of al-Jishumī". *Eskiyeni* 52 (March 2024), 213-241.

Article Information

<i>Date of submission</i>	18 December 2023
<i>Date of acceptance</i>	17 March 2024
<i>Date of publication</i>	26 March 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Turnitin
<i>Conflicts of Interest</i>	No potential conflict of interest was reported by the authors.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Funding</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>S. Development Goals (SDGs)</i>	---
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm İslâm'ın en temel kaynağı olduğu için her bir mezhep görüş ve yaklaşımını âyetlerle destekleme ihtiyacı hissetmiştir. Bu açıdan mezhebî kimliğin Kur'ân yorumunda önemli etkilerinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

İlke ve yaklaşımlarını Kur'ân âyetleriyle destekleme gayretinde olan ekoller arasında Mu'tezilede yer almaktadır. Kelâm ve tefsir alanında önemli katkılar yaptıkları, dirâyet tefsir anlayışını tesis ettikleri, bu yönde muhaliflerini de etkiledikleri kabul edilmektedir.¹ Ancak Mu'tezile aleyhinde; Kur'ân'ı kendi görüşleri doğrultusunda yorumladıkları, akli esas alırken sahih rivayetleri terk ettikleri iddia edilmiş, bu nedenle Kur'ân anlayışlarının dayanaksız olduğu yönünde eleştiriler yapılmıştır.² Her ne kadar Mu'tezile'nin Kur'ân anlayışının tespit edilebileceği eserler kısıtlı olsa da günümüze ulaşan mezhep içi kaynaklar tahlil edildiğinde, ilgili ekole dair ithamların önemli kısmının mezhebî karşıtlıklardan kaynaklandığını söylemek mümkündür.³ Nitekim aleyhlerindeki bu iddiaların aksine Mu'tezilî âlim Kādî Abdülcebbar'ın⁴ (öl. 415/1025); âyetlerin sırf dil bilgisiyle yorumlanamayacağını savunduğu, kitap, sünnet, icmâ gibi hususlarda bilgi sahibi olunması gerektiğini belirterek rivayete dair bilginin Kur'ân yorumunda önemine işaret ettiği tespit edilmektedir.⁵

Mu'tezilî düşünce daha çok farklı ekollerin aktardığı bilgilerden hareketle anlamlandırıldığı için ilgili ekolün görüşlerine dair teyite muhtaç bilgilerin hâkim olduğunu, özellikle akla verdikleri önem ve rivayetlere yaklaşımlarına dair olumsuz kanaatlerin şüyû bulduğunu söylemek mümkündür. Aleyhlerindeki bu iddiaların bizzat kendi kaynakları aracılığı ile akli te'villere imkân tanıyan ve naklî bilgiyi yoğun olarak içeren Kur'ân kıssaları üzerinden araştırılması, Mu'tezilî düşüncenin tespiti açısından önemlidir.

Aklî te'villere imkân tanınması ve naklî bilgi içermesinin yanı sıra Nûh kıssasında yer alan; peygamberlik görevi, kavmin inkârı, toplumun topyekûn helak edilmesi vb. hususlar Mu'tezile'nin; tevhdî, adâlet, va'd-vaîd, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi temel ilke ve yaklaşımları ile irtibatlı olması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada Nûh kıssası özelinde Mu'tezilî düşüncenin Kur'ân kıssalarına yaklaşımı araştırılacak, bu bağlamda akli te'villeri ve naklî bilgiye yaklaşımları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Doküman ve içerik analiz yönteminin kullanılacağı çalışmada; Mu'tezile'nin Nûh kıssasına yaklaşımı, Mu'tezilî âlimlerin görüşlerinin günümüze ulaşmasına aracılık eden

¹ Abdülhamit Birişik, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/286; Fatih Pamuk, *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2023), 13.

² Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Muhammed Zerzur (b.y.: y.y., 1972), 85; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/262; Remzî Na'nâa, *Bideu't-Tefâsir fi'l-Mâzî ve'l-Hâzir* (Ürdün: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ve'l-Mukaddesâtî'l-İslâmiyye, 1970), 49.

³ Bu yönde detaylı bilgiler için bk. Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 13-18.

⁴ Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Mu'tezile'nin on birinci tabakasında yer alır. Detaylı bilgi için bk. Hâkim el-Cüşemî, "Şerhu Uyûni'l-Mesâil", *Fazlî'l-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 371; Metin Yurdagür, "Kādî Abdülcebbar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/103.

⁵ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/488.

en mufassal tefsir eserinin müellifi Hâkim el-Cüşemî⁶ (öl. 494/1101) kaynaklığında tahlil edilecektir. Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*'inin yanı sıra diğer Mu'tezilî alimlerin günümüze ulaşmış eserlerinden de istifade edilecek, itikâdî düşüncelerinin Kur'ân kıssalarına yaklaşımlarındaki etkisine yer verilecektir. Mu'tezile'nin konuya dair kelâmî yaklaşımlarına bütünlüğü sağlama gayesiyle Nûh kıssasının genel seyri içerisinde temas edilecek, çalışma bu bağlamda bölümlendirilecektir.

Mu'tezile'nin Kur'ân yorumuna dair bazı kitap,⁷ tez⁸ ve makale⁹ çalışmalarının yanı sıra Nûh kıssası özelinde de çeşitli araştırmalar yapılmıştır.¹⁰ Bu çalışmada ise Mu'tezilî alimlerin görüşlerinin günümüze ulaşmasına aracılık eden en önemli kaynaklardan Hâkim el-Cüşemî esas alınarak it'izâlî düşüncenin Nûh kıssasına yaklaşımı ve ilgili âyetlerin yorumunda mezhebî ilkelerinin etkileri araştırılacaktır. Mezhep içi bir eser temel alınarak aleyhlerinde şü'yû bulan bazı kanaatlerin yeniden değerlendirilmesi, böylelikle Mu'tezile'ye dair yapılacak çalışmalara katkı sunulması amaçlanmaktadır.

1. Mu'tezilî Düşüncede Kur'ân Kıssaları

Mu'tezilî âlimlere göre Kur'ân kıssaları; mükellefleri iyiliğe teşvik etmesi, kötülükten uzaklaştırması açısından ilâhî bir lütuftur.¹¹ Mu'tezilî düşüncede adâlet ilkesi altında savunulan lütf; mükellefin özgürlüğünü kısıtlamadan taate yakınlaştıran, kabihlerden ise uzaklaştıran şey anlamına gelmektedir.¹² Bu açıdan Kur'ân kıssaları, mükellefleri taate teşvik etmesi açısından ilâhî birer lütf olarak Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır.

⁶ Hâkim el-Cüşemî, Kâdî Abdülcebâr'ın öğrencisi Ebû Hâmid'in öğrencisidir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Kâsım el-Belhî vd., *Fadlül-İ'tizâl ve Tabakâtül-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 61; Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 70-97.

⁷ Mustafa Öztürk, *Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu: Ebu Müslim el-İsfahani Örneği* (Ankara: Ankara Okulu, 2004); Metin Özdemir, *Mu'tezile'nin Kur'an Müdafası: İlk Müslüman Rasyonalistlerin Kur'an'a Yöneltilen İtirazlara Verdikleri Cevaplar (Kâdî Abdülcebâr Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017).

⁸ Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992); Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*.

⁹ Osman Aydın, "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru", *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 39-57; Ali Karataş, "Ehl-i Sünnetin Kur'ân Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2016), 178-187; Hüseyin Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (2022), 68-93; Faruk Özdemir, "Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Tefsirinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi", *Dergiabant* 11/2 (2023), 219-237.

¹⁰ Süleyman Mollaibrahimoğlu, "Nûh (a.s.) Kıssası", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/7 (1998), 56-68; Hasan Keskin, "Sure İç Bütünlüğü Açısından Nuh Suresi'nin İncelenmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 69-116; Ekrem Sarıkçıoğlu, "Kur'an ve Arkeoloji Işığında Nuh Tufanı", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu* (Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu, Ankara: Şırnak Üniversitesi, 2010), 25-34; İbrahim Kutluay, "Hz. Nûh ve Tûfanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği Açısından Değeri ve Bu Rivayetlere İsrâiliyat'ın Tesiri" (Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu, Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2014), 295-318; Selim Özarslan, "İslami Kaynaklara Göre Nûh Kavmi, Nûh Tufanı ve Nûh'un Gemisinin Yeri", *Uluslararası Hz. Nûh Ve Cudi Dağı Sempozyumu* (Uluslararası Hz. Nûh Ve Cudi Dağı Sempozyumu, Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2014), 27-32; Hasan Akman, *İlk Dönem Tefsirlerinde Nûh Sûresi Tefsiri ve Sûredeki Konuların Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Fatih Pamuk, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Açısından Nuh Sûresi Tahlili* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Zekiye Sena Küçükvar, *Hz. Nûh Kıssasını Şîret Bağlamında Okumak* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Fevzi Rençber, "Alevî İnanç Kültüründe Hz. Nûh ve Nûh Tûfanı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/2 (2022), 465-481.

¹¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3565.

¹² Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, 2/354; Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl* (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018), 143.

Kur'ân kıssalarında genellikle uzun yıllar önce yaşamış ve çeşitli günahları nedeniyle helak edilmiş topluluklardan bahsedilmektedir. Bu durumda helak edilmiş toplumlara dair anlatıların, mükellefler için nasıl lütuf olabildiği meselesi gündeme gelmektedir. Bu problemi giderme gayesiyle Ebû Müslim el-İsfahânî¹³ (öl. 322/934); ilgili anlatılarda yer alan topluluklar helak edilse de başlarına gelen durumların meşhur olarak bilindiğini söyler. Cüşemî de benzer bir yaklaşım benimseyerek muhatapların ilgili anlatıların bazılarını şahitlik ettiklerini, bazılarını ise işittiklerini aktarır.¹⁴ Bu açıdan Mu'tezilî âlimlere göre Kur'ân kıssalarının lütuf olmasını engelleyecek bir belirsizlik bulunmamaktadır.

Kur'ân kıssalarında yer alan anlatıların çeşitli varyantları bulunmaktadır. Bu durumda ilgili anlatıların tek bir lütuf mu veya her birinin ayrı birer lütuf mu olduğu meselesi gündeme gelmektedir. Bu konu Kur'ân'da tekrar bulunup bulunmadığı meselesiyle yakından irtibatlıdır. Konuya dair Cüşemî, kıssaların Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde defaatle aktarılmasını doğrudan bir tekrar olarak değerlendirmez. Âyetlerin 23 yıllık nüzûl süreci içerisinde farklı zaman ve mekanlardaki ihtiyaca binaen nâzil olduğunu hatırlatır. Bu açıdan kıssaların her bir varyantını, mükellefler için ayrı birer lütuf olarak görmektedir.¹⁵

Kur'ân kıssalarına dair gündeme gelen bir diğer husus, ilgili anlatıların tarihi gerçekliğinin bulunup bulunmadığı meselesidir. Konuya dair İslam alimleri arasında bazı farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.¹⁶ İlgili meselede Mu'tezile alimlerinin Kur'ân kıssalarının tarihi gerçekliğini kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kādî Abdülcebbar; kizbin/yalanın Allah'a atfedilemeyeceğine vurgu yaparak Kur'ân kıssalarının doğruluğuna inanılması gerektiğini belirtmektedir.¹⁷ Benzer şekilde Cüşemî de Kur'ân'da yer alan peygamber kıssalarına dair anlatıların tarihi gerçekliğine vurgu yapmaktadır.¹⁸

Mu'tezile âlimleri nübüvvet meselesinde mucizeye ayrı bir önem atfetmekte, Kur'ân kıssalarını da bu doğrultuda değerlendirmektedir. Bu bağlamda nübüvvetin vâcip olduğunu savunan Kādî Abdülcebbar peygamberlerin mucize ile desteklenmelerini de gerekli görmektedir.¹⁹ Mu'tezile alimleri Hz. Peygamber'e pek çok mucize isnat etmekte,²⁰ geçmişte yaşanmış olaylardan bahseden Kur'ân kıssalarını da birer mucize kabul etmektedir.²¹ Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî mucizeleri; nübüvvet iddiasına delalet eden mucizeler ve müminler için lütuf olan mucizeler şeklinde iki kısma

¹³ Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî; Mu'tezile'nin dokuzuncu tabakasında yer alır. Detaylı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, "Fazlül-İ'tizâl ve Tabâkâtül-Mu'tezile ve Mübâyenetihih li Sâiri'l-Muhâlifîn", *Fazlül-İ'tizâl ve Tabâkâtül-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 329; Lütfullah Cebeci, "İsfahânî, Ebû Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/509.

¹⁴ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* (Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2018), 5/3193.

¹⁵ el-Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3510.

¹⁶ Kur'ân kıssalarının tarihi gerçekliğine dair yaklaşımlar için bk. Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001); Şehmus Demir, *Mitoloji Kur'ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003).

¹⁷ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/474.

¹⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2/1191.

¹⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/430; Hulusi Arslan, "Mu'tezile'de Dinin Gayesel Yorumu", *Usûl ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 407.

²⁰ Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 243-244.

²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2/1164; 5/3722.

ayırmakta, Kur'ân kıssalarını müminler için ilâhî bir lütuf olan mucizeler arasında kabul etmektedir.²²

Cüşemî Kur'ân-ı Kerîm'de tevhd, va'd vaîd gibi hususların ardından kıssalara yer verildiğini düşünmektedir. Ona göre geçmiş topluluklara dair anlatılara; terğîb/hayra yönlendirme ve terhîb/kötülükten sakındırma gayesiyle yer verilmektedir. Nûh kıssasına dair anlatıların da bu kapsamda Kur'ân-ı Kerîm'de yer aldığı düşünmektedir.²³

2. Mu'tezilî Düşüncede Nûh Kıssası

Nûh kıssasında yer alan; nübüvvet, peygamber-melek kıyası, teklif, inkâr, kavmin helakının istenmesi, ikâb gibi hususlar Mu'tezile'nin; tevhd, adâlet, va'd-vaîd, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi temel yaklaşımlarıyla irtibatlı konular içermektedir.

Çalışmada öncelikle "Hz. Nûh ve Peygamberlik Görevi" başlığı altında risâlet süreci ve kavmin tebliğine yer verilecek ardından "Nûh Kavminin İnkârı" başlığı altında toplumun ilâhî davete karşı yaklaşımlarına temas edilecektir. Son olarak "Tûfan ve Kavmin Helakı" başlığı ile çalışma tamamlanacaktır. Mu'tezilî düşüncenin konuya yaklaşımı ve itikâdî anlayışlarına dair meselelere kısaca bütünlüğü içerisinde yer verilecektir.

2.1. Hz. Nûh ve Peygamberlik Görevi

2.1.1. İlâhî Adâlet Açısından Hz. Nûh'un Nübüvveti

Çeşitli âyetlerde Hz. Nûh'un kavmine peygamber olarak gönderildiği bildirilmiştir.²⁴ Mu'tezile âlimleri; Eş'arî ve Mâtürîdîler gibi peygamberlerde bazı vasıflar bulunmakla birlikte bu görevin vebî olduğu²⁵ ve amellerin karşılığı olarak verilmediği hususunda ortak bir yaklaşım benimsemiş olsalar da nübüvveti teklif ve lütuf düşüncesi bağlamında değerlendirdikleri görülmektedir.²⁶ Nitekim Mu'tezile âlimleri; Allah'ın nazar/akıl yürütme ile bilinebileceğini savunsalar²⁷ da akıl ile teklife dayalı hususların detaylı şekilde bilinemeyeceğini, bu nedenle teklifin tam olarak gerçekleşebilmesi ve ilâhî adâletin sağlanması için peygamber gönderilmesinin zorunlu olduğunu iddia etmektedir. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebâr; aklın, teklifi hükümlerin detaylarını bilemeyeceğini, dolayısıyla mükellef olunan hususları detaylı şekilde öğretecek bir peygamber gönderilmesinin vâcip olduğunu savunur. Bir peygamberin şeriatına ulaşma imkânı olan durumlarda ise nübüvveti zorunlu görmez.²⁸ Benzer şekilde nübüvvetin gerekliliğini savunan Cüşemî; bilgi vasıtalarından biri olan aklın, faydalı ve zararlı

²² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4242.

²³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2602.

²⁴ el-A'râf 7/59; Hûd 11/25; el-Mü'münûn 23/23.

²⁵ Ebû Mansûr el Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 7/499; Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tebziratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003), 2/104; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/388; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî: Tefsîru'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 13/184-185.

²⁶ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/420; Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3622; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil: Keşşâf Tefsîri*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 2/740.

²⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/118; Nuray Durmuş, "Mu'tezile Akılcılığında Havâtırın Rolü: Mârifetullah Örneği", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 466-468.

²⁸ Recep Alpyağılı, *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 2/335.

şeyleri detaylarıyla bilemeyeceğini vurgular. Bu nedenle teklife dayalı hususları beyan edecek peygamber gönderilmesinin gerekli olduğunu belirtir.²⁹

Mu'tezilî düşüncede nübüvvetin zorunluluğu, ilâhî lütufların gerekliliği ile bağlantılıdır. Farklı yaklaşımlar bulunsa da Mu'tezile âlimlerinin önemli kısmı, tekliften sonra mükellefleri destekleyecek ilâhî lütufların Allah üzerine vâcip olduğunu düşünmektedir.³⁰ Bu doğrultuda Kādî Abdülcebâr nübüvvetin, mükellefler için ilâhî bir lütuf olarak gerekli olduğunu söyler.³¹ Aynı şekilde nübüvveti ilâhî lütuf bağlamında zorunlu gören Cüşemî, Hz. Nûh'un kendisine iman eden gemideki mü'minler için ve Nûh kıssasından dersler çıkaracak bütün insanlar için ilâhî bir lütuf olarak görevlendirildiğini belirtir.³²

Nûh kavmi bazı sorumluluklarla mükellef tutulunca, teklifin detaylarını onlara bildirecek bir elçi gönderilmesi vâcip olmuş, bu görevi yerine getirmek için Hz. Nûh seçilmiştir. Hz. Nûh'un nesebi; Nûh b. Lemek b. Müteveşlih b. Ahnûh'tur. Ahnûh'un Hz. İdris olduğunu söyleyen Cüşemî, Hz. İdris'ten sonra ilk nebînin Hz. Nûh olduğunu belirtir. Marangoz olduğu, Hz. Âdem'in vefat ettiği yıl doğduğu, 50 yaşında peygamber olarak görevlendirildiği, 950 yıl kavminin içerisinde yaşadığı, tûfandan sonra 60 veya 90 yıl daha hayat sürdüğüne dair bilgilere temriz sığasıyla temas eder.³³ Kendi nefsi için veya kavmi aleyhine beddua ettiği için çok ağladığı, bu nedenle Nûh diye isimlendirildiği yönünde rivayetlere yer verir.³⁴

A'râf sûresi 63. âyette,³⁵ rahmete erişmeleri gayesiyle Hz. Nûh'un kavmine gönderildiği ifade edilmektedir. Mu'tezile âlimleri bu âyeti, ilâhî iradenin kabih şeylere taalluk etmediği yönündeki yaklaşımlarının delilleri arasında saymaktadır. Nitekim Ebû Ali el-Cübbâî³⁶ (öl. 303/916), Ka'bi³⁷ (öl. 319/931) ve Kādî Abdülcebâr ilgili âyetin; Allah'ın bütün kullarının iman etmelerini irade ederek peygamber gönderdiğine, küfrü/inkârı irade etmediğine delalet ettiğini söyler.³⁸ Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî, Allah'ın bütün mükelleflerin iman etmelerini irade ederek peygamber gönderdiğini savunur. Bu yöndeki âyetlerin, ilgili meselede Mu'tezile'nin en önemli muhalifleri olan Cebriyye'nin ilâhî irâde anlayışını geçersiz kıldığını iddia eder.³⁹

²⁹ Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 157.

³⁰ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* (b.y.: y.y., ts.), 11/155; Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/521; Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 144.

³¹ Kādî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/437.

³² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3484.

³³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2602; 8/5552.

³⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5039.

³⁵ A'râf 7/63: *أَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ*/Günahtan sakınıp da rahmete nâil olabilirsiniz diye, içinizden sizleri uyaracak bir adam vasıtasıyla rabbinizden size bir zikir (vahiy) gelmesine şaşırдыңız mı?

³⁶ Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî; Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında yer alır. Basra ekolüne mensuptur. Detaylı bilgi için bk. Belhî vd., *Fadlül'l-İ'tizal ve Tabakâtül-Mu'tezile*, 277; Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/99.

³⁷ Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bi; Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında yer alır. Bağdat ekolüne mensup olup Ka'biyye fırkasının reisidir. Detaylı bilgi için bk. el-Belhî vd., *Fadlül'l-İ'tizal ve Tabakâtül-Mu'tezile*, 25; Adil Bebek, "Kâ'bi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/27.

³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/159.

³⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2605.

2.1.2. Hz. Nûh'un Nübüvvetinin Halku'l-Kur'ân ile İrtibatı

Kur'ân'ın yaratılmışlığını savunan Mu'tezile alimleri, Nûh kıssası üzerinden bu yaklaşımlarına dair bazı deliller çıkardıkları görülmektedir. Hz. Nûh'un toplumuna peygamber olarak gönderildiğini bildiren “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ”⁴⁰ âyeti, bu yönde delil olarak kullandıkları naslardan biridir. Bu doğrultuda âyetteki “أَرْسَلْنَا/gönderdik” ifadesinin belli bir zaman diliminden bahsettiğine vurgu yapan Kādî Abdülcebbar bu vb. buyrukların Kur'ân'ın yaratılmışlığına delalet ettiğini söyler. Ezelde Hz. Nûh'un varlığından ve peygamber olarak görevlendirilmesinden söz edilemeyeceğini belirtir. Allah'ın zâtıyla mütekellim olması halinde, Hz. Nûh'un ezelde gönderilmiş olması gerekeceğini, bunun ise muhal olduğunu savunur.⁴¹ Mâzi zikredilip istikbal manasının kastedildiği yönündeki te'villeri ise doğru bulmaz.⁴² Bu yaklaşımın aksine Mâtürîdî âlim Nüreddîn es-Sâbûnî (öl. 580/1184), Allah'ın ezeli ilmi ile Hz. Nûh'u kavmine peygamber olarak göndereceğini bildiğini söyler. Mu'tezilî âlimlerin yaklaşımını eleştirir.⁴³

2.1.3. Hz. Nûh'un Nübüvvetinin Halku'l-Efal ile İrtibatı

Mu'tezilî düşüncede insan, kendi eylemlerinin bizâtihi fâilidir. Bu yaklaşımlarının delilleri arasında Hz. Nûh'un risâlet görevi de yer almaktadır. Bu doğrultuda Cüşemî; “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ إِلَىٰ لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ” âyetinin;⁴⁴ peygamberlerin emir ve nehiyleri tebliğ hususunda inzâr/uyarma ve tahfîf/korkutma amacıyla gönderildiklerine delalet ettiğini söyler. Bu yönüyle âyetin; mükelleflerin kendi fiillerinin mutlak fâili olduğunu bildirdiğini belirtir. Mükelleflerin iman etme veya küfrü tercih etmeye muktedir olduklarını/güç yetirdiklerini savunur. İnsanın fiillerine muktedir olamaması, eylemlerinin Allah tarafından yaratılması, kendisinde iman ve küfrü tercih etme istitaatinin/gücünün bulunmaması halinde kendilerine peygamber gönderilmesinin, emir ve yasaklarda bulunulmasının anlamını yitireceğini belirtir. İnsanları doğru yola iletme gayesiyle peygamberler gönderilmiş olmasının, Cebriye'nin fiillerinin yaratılışı ve istitaat anlayışını bâtil kıldığını iddia eder.⁴⁵ A'raf sûresi 63. Âyette “لِيُنذِرَكُمْ وَيَسْتَقْوَا” ifadesiyle Hz. Nûh'un kavmini uyarmak ve sakındırmak amacıyla gönderildiğinin bildirilmesini de bu yönde değerlendirir.⁴⁶

İ'tizâlî düşüncede tevhid ve adâlet ilkesi büyük önem taşımaktadır. Kendilerini Ehlü'l-adl ve't-tevhîd şeklinde isimlendirmeleri, bu iki ilkeye verdikleri özel önemi ifade etmektedir.⁴⁷ Kur'ân kıssalarına dair getirdikleri yorumlarda da bu yaklaşımlarının etkisini görmek mümkündür. Örneğin Nûh sûresi 1-3. âyetlerde Hz. Nûh'un risâlet görevinden ve kavmine davetinden bahsedilmektedir. Tevhîd ve adâlete verdikleri önemden hareketle Cüşemî; kavmi kâfir olduğu için Hz. Nûh'un öncelikle tevhid ile tebliğine başladığını, bütün peygamberlerin yaklaşımının da bu doğrultuda olduğunu

⁴⁰ el-A'râf 7/59; Hûd 11/25.

⁴¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 7/78-79.

⁴² Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/408.

⁴³ Nureddîn Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020), 34-35.

⁴⁴ Hûd 11/25.

⁴⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3483.

⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2605.

⁴⁷ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 1/200.

söyler. En önemli hususun tevhîd olduğunu, diğer şer'i hükümlerin bu ilkenin kabulünden sonra önem arz ettiğini belirtir.⁴⁸ Peygamberlere yeni bir şeriat verilmiş olsa bile tevhîd ve adâlet ilkelerini kavimlerine öğretmeden şer'i hükümleri tam olarak iletmeyeceklerini iddia eder. Hz. Peygamber'in de Mekke'de tevhîd ile davete başladığını hatırlatır.⁴⁹

Mu'tezile âlimleri peygamberlerin kavimlerini iyi ameller yapmaya teşvik etmelerini va'd ve vaîd ilkeleriyle irtibatlandırmakta, sevap ve ikâbın kişinin amelleri ile gerçekleştiğini savunmaktadır. Cüşemî Hz. Nûh'un kavmini ibadet, takva ve taate teşvik etmesini⁵⁰ bu bağlamda değerlendirerek bağışlanmanın ancak amellerin karşılığı olarak gerçekleşeceğini savunur. Mu'tezilî düşüncenin aksine günahkarlara karşı aşırı ümit var olan Mürcie'yi eleştirir.⁵¹

Hz. Nûh uzun yıllar kavmine uyarılarını sürdürür.⁵² Mu'tezile âlimleri peygamberlerin topluluklarını uzun yıllar tebliğ etmelerini, ilâhî adâlet anlayışları bağlamında değerlendirmektedir. Onlara göre ikâb/azap; teklif ve insan fiilleriyle bir arada düşünülür, adâlet ilkesi çerçevesinde anlamlandırılır. Kul sevap ve ikâbı kendi fiilleriyle hak eder. Kendi fiil ve tercihleri neticesinde va'd veya vaîde müstehak olur. Mükellef sevap veya ikâbı hak edebilmesi için vâcib, sünnet gibi şârî tarafından yapılması emredilen fiilleri yapmalı, kaçınması istenilen fiillerden de uzak durmalıdır.⁵³ Bu bağlamda şârî ancak emir ve yasaklarını mükelleflere bildirdikten sonra azap etmektedir. Mu'tezilî alimlere göre Allah'ın emir ve yasaklarını bildirmeden mahlukatını helak etmesi, azap/ikâb olarak isimlendirilmemekte, normal bir ölüm gibi anlamlandırılmaktadır.⁵⁴ Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî; Hz. Nûh'un kavmine gönderilmesi ve uzun yıllar tebliğde bulunmasından hareketle Allah'ın uyarı ve tebliğden sonra küfrü tercih eden mükelleflere azap ettiğini söylemektedir.⁵⁵

Hz. Nûh kavmini iman ve Allah'a itaate davet eder. Mu'tezilî âlimlere göre bu durum mükelleflerin iman etmeye de inkâr etmeye de muktedir olduklarına delalet eder. İman ve takvanın insanların kendi fiilleri olduğunu gösterir.⁵⁶

2.1.4. Hz. Nûh'un "Ecellerin Erteleneceği" İfadesi

Hz. Nûh gece gündüz, gizli aşikâr kavmine tebliğini sürdürür. İman ederlerse günahlarının bağışlanacağını, belli bir ecele/süreye kadar yaşamalarına imkân verileceğini kavmine bildirir.⁵⁷ İlgili âyet özelinde Basra ve Bağdat Mu'tezilesi "ecel" meselesinde ihtilaf eder. Basra Mu'tezilesi eceli Allah tarafından takdir edilmiş vakit olarak tanımlar. Her insanın tek bir eceli olduğunu savunur. Bağdat ekolü ise eceli Allah'ın ilmi ile irtibatlandırır. Onların yaklaşımına göre ecel, insanın öldüğü ve Allah'ın

⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7093.

⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2605.

⁵⁰ Nûh 71/2.

⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7093.

⁵² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2603.

⁵³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 6/4407; Cüşemî, *Uyünü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 252-256; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fi Usûlî'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 63.

⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3510; 10/7104; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/951.

⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5044.

⁵⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7094.

⁵⁷ Nûh 71/4.

ezelî ilmi ile insanın öleceğini bildiği zamandır. Ancak katil/cinayet durumunda insanın öldürüldüğü vakit ile Allah'ın ezelî ilmi ile öleceğini takdir ettiği vakit arasında farklılık ortaya çıkmakta, iki farklı ecelden söz edilebilmektedir.⁵⁸ Bu bağlamda Zemahşerî (öl. 538/1144); ecelin gecikmeyeceğini bildiren âyet⁵⁹ ile Hz. Nûh'un kavmine itaat etmeleri durumunda belli bir süreye kadar ecellerinin erteleneceğini bildiren buyruk⁶⁰ arasında çelişki olmadığını söyler. İman etmeleri halinde farklı bir ecel, inkâr etmeleri durumunda ise daha erken bir ecelin takdir edilmiş olabileceğini belirtir. Uzun olan sürenin nihai ecel olduğunu ve bu ecelin asla ertelenmeyeceğini ifade eder.⁶¹

Cüşemî ise ilgili ifadenin Bağdat Mu'tezilesi'nin iki ecel anlayışına delalet etmediğini söyler. Allah'ın iman etmeleri halinde belli bir süre/ecel, inkâr etmeleri durumunda ise farklı bir ecel/süre belirleyecek olsa da onların iman edip etmeyeceklerini bildiğini ve buna uygun tek bir ecel/süre takdir ettiğini söyler. Cüşemî'ye göre bu durum iki ecel anlamına gelmez. İçerisinde yaşam ve ölümün olmadığı bir zaman diliminin, kişinin eceli olarak isimlendirilemeyeceğini düşünür.⁶²

Hız. Nûh kavmine nasihat ederek tebliğini sürdürür. Allah'a dair onlardan daha bilgili olduğunu dile getirir.⁶³ Mu'tezile âlimleri Hz. Nûh'un hangi konuda daha bilgili olduğuna dair çeşitli yorumlar aktarmaktadır. Örneğin Ebû Ali el-Cübbâî; Hz. Nûh'un "وَأَعْلَمُ مِنَ اللَّهِ" ifadesinden va'd ve va'dî kastettiğini söylerken, Esam⁶⁴ (öl. 200/816) âyetteki bilgiyi; nübüvvet ile, Ebû Müslim ise Allah'ın kudretiyle irtibatlandırmaktadır. İlgili ifadenin yorumunda Zemahşerî, Hz. Nûh'un Allah'ın sıfatları ve ahvaline dair daha bilgili olduğu yönündeki manayı önelemektedir. Nûh kavminin, daha önce inkârları sebebiyle helak edilmiş herhangi bir topluluğa dair bilgisizliğinin kastedilmiş olmasını da mümkün görmektedir.⁶⁵ Cüşemî'ye gelince o; Hz. Nûh'un ilgili ifadeden tevhid, adâlet ve Allah'ın sıfatlarını kastettiğini aktarır. Âyetin diğer Mu'tezilî âlimlerin ifade ettiği hususları da içeriğine aldığıma vurgu yapar.⁶⁶

Hız. Nûh, kendileri gibi bir insana Allah tarafından verilen "şeye" şaşırılmaları gerektiğini kavmine bildirir.⁶⁷ Esam; A'râf sûresi 63. âyette Allah tarafından verilen şey

⁵⁸ Mu'tezile'nin ecel anlayışına dair detaylı bilgi için bk. Namık Kemal Okumuş, "Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür ve İlim Anlayışı", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2015), 43-79; Mustafa Yalçınkaya, "Kelâmî Bir Problem Olarak Ecel ve Maktûlün Eceli Meselesine Mukayeseli Bir Yaklaşım", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2018).

⁵⁹ el-A'râf 7/206: *وَلَهُ يَسْجُدُونَ* وَآلِهِ يَسْجُدُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ / Rabbinin katında bulunanlar bile O'na kulluk etmek hususunda kibre kapılmazlar, O'nu tesbih ederler ve yalnız O'na secde ederler.

⁶⁰ Nûh 71/4: *تَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُخَوِّرْكُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إِذَا جَاءَ لَا يُؤَخَّرُ* / Ki Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve size belirli bir vadeye kadar süre tanınsın. Şüphesiz Allah'ın belirlediği vade geldiğinde artık ertelenmez.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/931.

⁶² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7094.

⁶³ el-A'râf 7/62.

⁶⁴ Ebû Bekr Abdurrâhmân b. Keysân el-Esamm; Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alır. Basra ekolüne mensuptur. Detaylı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, "Fazlül-l-İ'tizâl", 247.

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/871.

⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2603.

⁶⁷ el-A'râf 7/63: *وَأَوْعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلَىٰ رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ* / Günahahtan sakınıp da rahmete nâil olabilirsiniz diye, içinizden sizleri uyaracak bir adam vasıtasıyla rabbinizden size bir zikir (vahiy) gelmesine şaşırдыңız mı?"

ile Hz. Nûh'un mucizelere vurgu yaparak bunların Allah'tan olduğunu kavmine bildirdiğini, kendileri gibi bir insan olduğunu onlara haber verdiğini ifade eder.⁶⁸ Ebû Ali ve Ebû Müslim Hz. Nûh'un; "وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ" ifadesiyle, kendisinde risâlet derecesinden daha üstün bir vasfın bulunmadığını, istediğini yapacak harikulade bir güç vb. bir özelliğe de sahip olmadığını kavmine bildirdiğini söyler.⁶⁹

2.1.5. Hz. Nûh'un Tebliğinin İrade Hürriyeti ve İlâhî İradenin Kabihlere Taalluku ile İrtibatı

Tebliğine devam eden Hz. Nûh, Allah'ın sapkınlıklarını irade etmesi halinde çağrısının fayda veremeyeceğini söyler.⁷⁰ İlgili âyet özellikle Mu'tezile'nin irade hürriyeti, zulüm ve kötülüklerin Allah'a isnadı gibi yaklaşımlarına aykırı gözükmektedir. Zira Mu'tezilî âlimlere göre Allah'ın iradesi kötülüğe taalluk etmez. O, mâsiyeti işlemekten münezze olup kendisinden daima güzel fiiller sâdır olur.⁷¹ Mu'tezilî düşüncede, karşılığında sevap ve mükâfat kazanma imkânı verildiği için hastalıklar vb. elemeler Allah'ın iradesiyle gerçekleşse de kabih fiil olarak değerlendirilmez.⁷² Kabih fiillerin de Allah tarafından yaratıldığını savunanlar Hz. Nûh'un, Allah'ın haktan sapmalarını irade etmesi halinde davetinin fayda vermeyeceğine dair ifadesini delil alırlar. İlgili âyetten hareketle Allah'ın kabihleri de irade ettiği sonucuna varırlar.⁷³ Bu yaklaşımı benimseyen isimlerden biri olan Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) ilgili âyetin Allah'ın bazı kulları için küfrü dileyip irade ettiğine, bu kulların iman etmelerinin mümkün olmadığına delalet ettiğini söyler. Mu'tezile'nin âyeti; a. Nûh kavminin Cebrî olduğu, b. azap esnasındaki öğüdün fayda vermeyeceğinin kastedildiği, c. ahiret hayırlarına erişemeyeceklerinin bildirildiği, d. küfürde ısrarları nedeniyle lütufları kesildiği için bu şekilde ifade edildiği yönünde te'vil ettiklerini aktarır.⁷⁴

İlgili âyetten hareketle Allah'ın kabihleri irâde ettiği sonucuna ulaşılmasını doğru bulmayan Mu'tezilî âlimlerin, âyete dair çeşitli te'viller getirmektedir. Bu bağlamda Ca'fer b. Harb⁷⁵ (öl. 236/850-51 [?]) Nûh kavmi içerisinde cebr anlayışına sahip kişiler bulunduğunu, iman ve inkârın Allah'ın iradesi ve zorlamasıyla gerçekleştiği inancında olduklarını söyler. Onların bu fâsid anlayışlarına karşı uyararak ve yaklaşımlarını inkâr etmek amacıyla Hz. Nûh'un; "Şayet dediğiniz gibi kulda küfür ve inkâr Allah tarafından yaratılsaydı, o zaman benim nasihatim size hiçbir fayda vermezdi!" dediğini iddia eder.⁷⁶ Ca'fer b. Harb, Cebrîlerin yaklaşımlarını desteklemek için kullandıkları delillerden birini, bu yorumuyla aleyhlerinde bir delil olarak anlamlandırmaktadır.

⁶⁸ Cüşemî, *et-Tehzib*, 4/2604.

⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3487.

⁷⁰ Hûd 11/34: وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ هُوَ رَبُّكُمْ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ /Eğer Allah sizi azgınlığınızın içinde bırakmayı dilemişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez. O sizin rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz."

⁷¹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/10; Kādî Abdülcebbar, *Dinin Temel İlkeleri*, çev. Hulusi Arslan - Mahmut Ay (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2017), 80-81.

⁷² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 13/366-369.

⁷³ Ebû'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâ'ikü't-Te'vil* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2006), 2/268.

⁷⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/227.

⁷⁵ Ca'fer b. Harb; Mu'tezile'nin yedinci tabakasında yer alır. Bağdat ekolüne mensuptur. Detaylı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, "Fazlü'l-İ'tizâl", 268.

⁷⁶ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3490.

Âyeti Mu'tezilî düşünceye uygun te'vil eden Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Müslim **إِنَّ كَانَ** الله يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ ifadesinde yer alan الغي ifadesinin; hezimet ve sevaptan mahrum kalma manalarına geldiğini savunur.⁷⁷ Âyetin Mu'tezilî düşünceye aykırı yorumlanmasına karşı çıkan Cüşemî, Hz. Nûh'un bu ifadelerle vaaz, tehdit ve inkârı bir arada toplumuna sunduğunu söyler. Âyetin; “Şayet Allah sizi kötü amelleriniz ve inkârınız sebebiyle cezalandırmak ve azap etmek isterse, siz de bu hal üzere devam ederseniz benim davetim size fayda vermez. Ancak tövbe ederseniz durum müstesna!” manasına geldiğini belirtir. İlgili âyette Hz. Nûh'un Allah'ın kudretine işaret ettiğini, yoksa kabih fiilleri de irade ettiğini bildirme amacıyla söylemediğini savunur.⁷⁸ Cüşemî bu yorumuyla ilgili âyetin Mu'tezilî düşünceye aykırı olmadığını ifade ederken, âyetin zahirinden anlaşılan cebr anlayışını da te'vil eder.

Cüşemî ilgili âyetten Allah'ın kulunu saptırdığı, insanlarda küfür ve dalâleti yarattığı sonucunun çıkarılamayacağını savunur. Dinden saptırmanın, küfrü yaratmanın ve irade etmenin bunları emretmek kadar kabih/kötü olduğunu söyler. Küfrü emretmek caiz olmadığı gibi, küfrü yaratmak ve irade etmenin de caiz olmadığına vurgu yapar. Allah'ın; Firavun, Sâmîrî ve Şeytan'ı dinden saptırdıkları için kınadığını hatırlatır. Bütün bunlar dikkate alındığında Allah'ın “dinden saptıran” olarak vasıflanmasının sahih olamayacağını belirtir. Akıl izahatlarının ardından, âyetin zahirinden de cebr anlayışının çıkarılamayacağını söyler. Âyette Allah'ın kulunu saptırdığı, dalâlete çağırdığı veya sapkınlığı yarattığına dair bir delil bulunmadığını iddia eder. Sapkınlıklarının irade edilmesi durumunda kendilerine yapılan nasihat ve uyarıların fayda vermeyeceğinin belirtildiğini söyler. Bir diğer ifadeyle âyetteki buyruğun, Allah'ın kulları üzerinde bu yönde bir gücünün bulunduğu delalet ettiğini savunur. Ancak âyetin zâhirinde, kullarını zorla saptırdığına ve bu durumun câiz olduğuna dair bir ifadenin yer almadığını söyler. الغي ifadesinin manasına dair Ebû Ali ve Ebû Müslim'in görüşünü hatırlatır. Dalâletin Allah'a isnad edilmesinin câiz olması durumunda, insanları fesada çağıran yalancı peygamberler göndermesinin, bu kişiler tarafından olağanüstü olaylar izhar etmesinin, va'd ve vâidinden dönmesinin, verdiği haberlerde yalan söylemesinin de mümkün olacağını belirtir. Bütün bunların Allah için muhal olmasından hareketle, cebrî anlayışın bâtıl olduğu sonucuna varır.⁷⁹

2.2. Nûh Kavminin İnkârı

Hz. Nûh uzun yıllar kavmine tebliğini sürdürür. Cüşemî; Hz. Nûh'un kavminden üç kuşağı gördüğünü, her bir neslin 300 yıl sürdüğünü aktarır. Bu sürede evlatlarını Hz. Nûh'a karşı düşman olarak yetiştirdiklerinden söz eder.⁸⁰ Kavminin Hz. Nûh'u yalandığını bildiren “كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ” âyetinde⁸¹ yalanlama fiili Nûh kavmine isnad edilmektedir. Cüşemî bu durumun kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğuna delalet ettiğini düşünür. Cebriyye'nin insan fiilleri ve istitaat anlayışını geçersiz kıldığını savunur.⁸²

⁷⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3490.

⁷⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3490.

⁷⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3491.

⁸⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7102.

⁸¹ eş-Şuarâ 26/105.

⁸² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5373.

2.2.1. Hz. Nûh'un Tebliğinin Şefaati ile İrtibatı

Kavmi; Hz. Nûh'a iman etmiş kişileri bayağılıkla suçlar. Bu kişileri yanından uzaklaştırmasını talep eder. Hz. Nûh bu isteklerini yerine getiremeyeceğini, onları uzaklaştırması halinde Allah'ın azabına karşı kimsenin kendisine yardım edemeyeceğini dile getirir.⁸³ Ebû Ali ve Ebû Müslim; kavmin ileri gelenlerinin, Hz. Nûh'a inananları düşük ve sefil kimseler gördüklerini, onların inançlarını kendi aralarında düşünüp tefekkür etmeye dahi yeltenmediklerini söyler.⁸⁴ Mu'tezile âlimleri âyette yer alan “ مَنْ يَنْصُرُنِي/bana kim yardım edebilir!” ifadesini şefaati anlayışlarının delilleri arasında kullanır. Nitekim Ebû Ali el-Cübbâi ilgili ifadede hareketle büyük günah işleyenlere şefaatin bulunmadığını söyler. Onun yaklaşımına göre Hz. Nûh, müminleri yanından kovması halinde büyük günah işlemiş olacağını, bu durumda hiç kimsenin kendisine yardım edemeyeceğini bildirerek şefaati vb. herhangi bir destek göremeyeceğini itiraf etmiş olmaktadır.⁸⁵ Mu'tezilî âlimlerin benzer ifadelerinden hareketle şefaati yok saydıkları iddia edilmiştir.⁸⁶ Bu yöndeki iddiaların aksine Mu'tezile şefaatin varlığı hususunda icmâ edildiği anlayışını benimsemekte, ancak şefaati cennetliklere has kılarak derecelerinin yükseltilmesi olarak değerlendirmektedir. Va'd ve va'id ilkesinden hareketle azabı hak edenler için ise Mu'tezile âlimleri şefaati mümkün görmemektedir. Muhafiflerine nazaran dar kapsamlı şefaati anlayışları nedeniyle, şefaati inkâr etmekle itham edilmişlerdir.⁸⁷ Diğer Mu'tezilî âlimler gibi Cüşemî de ilgili âyette yer alan “ مَنْ يَنْصُرُنِي/bana kim yardım edebilir!” ifadesinin, azabı hak eden birine şefaati vb. hiçbir şeyin fayda sağlamayacağına delalet ettiğini savunur.⁸⁸

2.2.2. Hz. Nûh'un Peygamber Olarak Vasıfları ve Meleklerin Üstünlüğü

Mu'tezile âlimleri nübüvvet sürecinde sıklıkla peygamberlerin korunmuşluğu ve tenfirden kaçınmanın gerekliliğine temas etmektedir. Bu doğrultuda Esam ve Ebû Müslim; Hz. Nûh'un dalâlete düştüğü yönündeki iddiaların inkârcı kavmin bir ithamı olduğunu söyler. Hz. Nûh'ta nübüvvet görevini zedeleyecek herhangi bir kötü özelliğin bulunmadığını vurgular.⁸⁹ Onların inkârlarına rağmen Hz. Nûh tebliğini sürdürür. Kavminden herhangi bir maddi beklentisi olmadığını belirtir.⁹⁰ Cüşemî Hz. Nûh'un “وَيَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مَالًا” ifadesinin, peygamberlerin insanları kendilerinden uzaklaştıracak kabih hal ve durumlardan kaçınmalarının vacip olduğuna delalet ettiğini söyler. Hz. Nûh'ta tenfire sebebiyet verecek herhangi bir olumsuz hal ve durumun bulunmadığına işaret eder.⁹¹

Kavmi Hz. Nûh'u kendileri gibi bir beşer olmakla itham eder.⁹² Onların bu sözlerine karşı Hz. Nûh; gaybı bilmediğini, yanında hazineler bulunmadığını, bir melek de

⁸³ Hûd 11/30.

⁸⁴ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3483.

⁸⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/225.

⁸⁶ Bu yönde iddialar için bk. Yasin Pişgin, *Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 179.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'an Tasavvuru*, 264-267.

⁸⁸ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3488.

⁸⁹ Cüşemî, *et-Tehzib*, 4/2603.

⁹⁰ Hûd 11/29.

⁹¹ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3488.

⁹² Hûd 11/27.

olmadığını dile getirerek kendisinin bir beşer olduğunu vurgular.⁹³ Esam gayb bilgisinin rububiyet vasfı olduğunu, bu nedenle gaybı bilmediğine vurgu yaptığını söyler.⁹⁴

Kavminin ileri gelenleri Hz. Nûh'un insan olduğunu, oysa Allah'ın peygamberini meleklerden seçeceğini iddia eder. Cüşemî onların bu düşüncelerini hatalı bulur. Peygamberlerin maslahata binaen gönderildiklerini, mucize izhar ettiklerini ve ismet vasıflarıyla üstün kıldıklarını hatırlatır. Bu görevin meleklere verilmesi aslah olacak olsa, Allah'ın bu şekilde yapacağını, ancak bu durumda suretlerinin melek şeklinde bırakılmayacağını belirtir. Kendi cinsine yönelme dürtüsünün insanların iç güdüsünde bulunduğunu, dolayısıyla meleklerden bir elçi göndermenin mefsetet doğurabileceğini düşünür.⁹⁵ Nûh kavminin ilgili talebinin cahilliklerinden kaynaklandığını, peygamberlerin görevlendirildikleri muhataplarının cinsinden olmasının aslah olduğunu, ancak bunun farkında olmadıklarını söyler. Peygamberlerin insan olsalar da kendilerine mucizeler verilerek diğer insanlardan ayrıldıklarını hatırlatır.⁹⁶

Ebû Ali el-Cübbâî, Kâdî Abdülcebbar, Zemahşerî gibi isimlerin de yer aldığı Mu'tezile âlimlerinin çoğu meleklerin peygamberlerden daha üstün olduğunu düşünmektedir.⁹⁷ Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî Hz. Nûh'un "وَلَا أَتُوبُ إِلَيَّ مَلَكٌ" / Ben melek olduğumu da iddia etmiyorum!" ifadesinin, meleklerin peygamberlerden üstün olduğuna delalet ettiğini iddia etmektedir. Bu yaklaşıma göre ilgili âyette Hz. Nûh, fazilet açısından melek seviyesinde olmadığını dile getirmektedir.⁹⁸ Eş'arî ve Mâtürîdî düşüncede ise peygamberler meleklerden daha faziletlidir.⁹⁹ Bu yaklaşımı savunan Fahreddîn er-Râzî'ye göre Hz. Nûh bu ifadesiyle; meleklerin de üzerinde olan nübüvvet makamında bulunduğunu kavmine bildirmektedir. Dolayısıyla Hz. Nûh bu sözü ile kendi konumunun daha üstün olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁰ Ancak ilgili âyette Hz. Nûh gaybı bilmediğini, yanında hazinelerin bulunmadığını ifade etmekte akabinde melek de olmadığını söylemektedir. "Melek olmadığı" yönündeki ifadeyi üstünlüğünü bildirme amacıyla söylemediği yönündeki yaklaşımın siyâk-sibâk açısından daha uygun olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.3. Nûh Kavminin Putperestlik İnancını Tercih Etmesi

Hz. Nûh'un bütün çabalarına rağmen kavmi inkârından vazgeçmez. Zemahşerî; Nûh kavminin 40 veya 70 yıl kuraklık ve kısırlıkla cezalandırıldığını aktarır.¹⁰¹ Hz. Nûh sıkıntılarının bitmesi, nimetlerinin artırılması için istiğfar etmeleri gerektiğini

⁹³ Hûd 11/31.

⁹⁴ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/347.8

⁹⁵ Cüşemî, *et-Tehzib*, 7/5040.

⁹⁶ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3483.

⁹⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, thk. Adnan Muhammed Zerzur (Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/214; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/646; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelam Sistemi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2017), 479; Mustafa Öz, "Tafdil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/369; Ulvi Murat Kılavuz, "İnsan mı melek mi? Türler Arası Efdaliyyet Tartışmasına Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 5.

⁹⁸ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3488.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/131-132; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 205; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/225; Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, thk. Ali Kemal (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2014), 164; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/534.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/225.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/937.

söyler.¹⁰² Cüşemî; Hz. Ömer'in yağmur duasına çıktığını, sadece istiğfarla yetindiğini, nedeni sorulduğunda bu ayeti okuduğunu aktarır.¹⁰³ İlgili rivayetten hareketle yağmur duasına dair özel bir namaz olmadığını savunarak Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) bu yöndeki görüşünü paylaşır.¹⁰⁴ İstiğfar edildiğinde bahsedileceği vaad edilen nimetlere dair ayetlerin, tövbenin dünya nimeti için ilâhî bir lütuf olduğuna delalet ettiği söyler.¹⁰⁵

Hız. Nûh kavmini tefekküre çağırır. Bir bitki gibi topraktan yaratıldıklarını hatırlatır.¹⁰⁶ Ebû Müslim Hız. Nûh'un bu ifadesiyle ilk yaratılışı kastettiğini söyler. İlgili âyet ile Hız. Âdem'in topraktan yaratılışına atıf yapıldığını düşünür.¹⁰⁷

Kavmi eski inançlarında ısrar ederek putlara tapmaya devam eder. Onların bu durumuna dair; " وَوَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا /şüphesiz çoğunu saptırdılar!"¹⁰⁸ ifadesi yer alır. Ebû Ali'ye göre putlar sebebiyle dalâlete düştükleri için bu ifade kullanılmıştır. Ebû Müslim'e göre ise âyette kavmin ileri gelenlerinin saptırmasından bahsedilmektedir.¹⁰⁹ Cüşemî'ye göre bu ifadedeki haktan saptırma fiili, kavmin ileri gelenlerine veya putlara isnad edilmektedir. Bu durum inkâr fiilinin Allah'a isnad edilemeyeceğine, dolayısıyla cebrî düşüncenin bâtil olduğuna delalet etmektedir.¹¹⁰

Cüşemî Nûh kavminin nasıl putperest olduğuna dair bazı rivayetlere yer verir. Bu bağlamda Hız. Âdem'in örnek şahsiyetli 5 oğlu olduğunu aktarır. İnsanların onların vefat etmesine üzüldüğünü, kendilerini hatırlatacak heykeller yaptıklarını, aradan geçen zaman içerisinde Şeytan'ın vesvesesiyle putlara tapmaya başladıklarını söyler. Konu ile ilgili olarak aktarılan Şeytan'ın insan kılığında onlara geldiği vb. rivayetleri doğru bulmaz. Bu yönde sahih olarak aktarılan rivayetlerin te'vil edilmesi gerektiğini belirtir.¹¹¹ Mu'tezile âlimleri harikulade olayların sadece peygamberlerden sâdir olacağını, aksi halde gerçek ve sahte peygamberin birbirine karışacağını ve bu durumun teklife aykırı olacağını düşünmektedir.¹¹² Cüşemî'nin şeytanın insan kılığına girerek putperestlik inancına teşvik ettiği yönündeki rivayetlere karşı çıkmasının arka planında da bu düşünce yer almaktadır.

2.2.4. Hız. Nûh'un Kavmine Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker'i

Mu'tezile âlimleri, Hız. Nûh ve kavmi arasındaki tebliğ sürecinden emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkelerine dair bazı deliller çıkartmaktadır. Onlara göre her türlü olumsuzluklara rağmen peygamberlerin tebliğden vazgeçmemeleri, iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın mükellefler için vâcip/gerekli olduğuna delalet eder.¹¹³ Ebû Ali el-Cübbâî bu vücûbiyetin aklen bilindiğini, naklin de bu hususu desteklediğini

¹⁰² Nûh 71/10.

¹⁰³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7096.

¹⁰⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7097.

¹⁰⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7097.

¹⁰⁶ Nûh 71/17.

¹⁰⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7099.

¹⁰⁸ Nûh 71/24.

¹⁰⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7103.

¹¹⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7105.

¹¹¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7102-7105.

¹¹² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 15/242; ez-Zemahşerî, *el-Minhâc*, 71; Koloğlu, *Cübbâîler'in Kalam Sistemi*, 466; Fethi Kerim Kazanç, "Kadı Abdülcebbâr'da Mucize ve Âdet", *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 2/2/348.

¹¹³ Kâdî Abdülcebbâr, *Dinin Temel İlkeleri*, 140.

düşünür. Ebû Hâşim el-Cübbâi'ye¹¹⁴ (öl. 321/933) göre ise bu vücûbiyet nakille bilinmektedir.¹¹⁵ Cüşemî; Hz. Nûh ve kavmi arasında yaşananlardan hareketle inkâr edeceği bilinen kişilere de nasihat etmenin gerekli olduğunu söyler.¹¹⁶ İlgili kıssanın zarar görüleceği bilirse dahi emir bi'l-ma'ruf/iyiliği emredip, nehiy ani'l-münker/kötülüklerden sakındırmanın vacip oluşuna delalet ettiğini savunur.¹¹⁷

Hz. Nûh'un uzun yıllar kavmine iyiliği emretmesi, kötülükten sakındırmasına rağmen onlar putlara tapmaya devam edeceklerini açıkça belirtir. Çağrısından vazgeçmemesi halinde Hz. Nûh'u taşlamakla tehdit ederler.¹¹⁸ Hz. Nûh tebliğden vazgeçmeyeceğini kavmine bildirir. Ellerinden geleni yapabileceklerini söyleyerek meydan okur.¹¹⁹ Cüşemî bu âyetin zarara uğrayacaklarını bilseler dahi peygamberlerin takyye yapmalarının câiz olmadığına delalet ettiğini söyler.¹²⁰ Nûh kavminin, önderlerine tabi olmasından hareketle taklidin câiz olmadığını söyler. Hücçete/delile göre hareket edilmesi gerektiği sonucuna varır.¹²¹

2.2.5. Hz. Nûh'un Kavmine Bedduası

Hz. Nûh kavmine gece gündüz tebliğde bulunduğunu Allah'a aktarır.¹²² Cüşemî; Allah'ın her şeyi bilmesine rağmen Hz. Nûh'un tebliğ sürecini anlatma amacı üzerinde durur. Tebliğ sürecinde yaşadıklarını şikâyet amaçlı dile getirdiğini söyler.¹²³

Hz. Nûh'a kavminin iman etmeyeceği vahiyle bildirilir.¹²⁴ Esam ilgili âyetten hareketle; içerisinde iman edecek birilerinin bulunduğu herhangi bir kavmin helak edilemeyeceğini söyler. Ebû Alî el-Cübbâi ileride iman edecek bireylerin bulunduğu topluluğun helak edilmemesini vâcip görür. Ebû Hâşim ise helak edilmelerinin caiz olduğunu savunur. Ebû Ali ve Ebû Hâşim; mümin iken ileride inkâr edeceği bilinen kişilerin, inkâr edecekleri vakte kadar yaşatılmalarını ise caiz görür.¹²⁵

Hz. Nûh; kavminin günahkâr ve inkârcılardan başka evlatlar doğurmayacaklarını söyler. Allah'tan yeryüzünde hiçbir kâfir bırakmaması yönünde talepte bulunur.¹²⁶ Hz. Nûh'un bu davranışı, Mu'tezilî düşüncede peygamberlerin hata ve günah bir fiili yapıp yapamadıklarıyla irtibatlıdır. Mu'tezile âlimlerine göre peygamberlerde tenfire sebebiyet verecek hususlar bulunamaz. Bu açıdan onların sıdk/doğruluk, ismet/günahtan korunmuşluk gibi bazı özel vasıfları bulunur.¹²⁷ Ancak tenfire sebebiyet vermeyecek ölçüde küçük günah işlemleri mümkündür. Bu konuda Mu'tezile âlimleri

¹¹⁴ Ebû Hâşim Abdüsselâm bb. Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâi; Mu'tezile'nin dokuzuncu tabakasında yer alır. Detaylı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbâr, "Fazlü'l-İ'tizâl", 302; İbnü'l Murtazâ, *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*, çev. Hüseyin Maraz (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2018), 98.

¹¹⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 2/1266.

¹¹⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3403.

¹¹⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5044.

¹¹⁸ eş-Şuarâ 26/116.

¹¹⁹ Yûnus 10/71.

¹²⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3402.

¹²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7104.

¹²² Nûh 71/5.

¹²³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7096.

¹²⁴ Hûd 11/36.

¹²⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3495.

¹²⁶ Nûh 71/26-27.

¹²⁷ Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 162.

arasında ihtilaf vardır. Ebû Ali el-Cübbâî; peygamberlerin kabih olduğunu bilmeden sagîre yapmalarını mümkün görür. Bu durumlarını te'vil hatası olarak değerlendirir. Kasten küçük de olsa hiçbir günaha düşmeyeceklerini savunur. Ca'fer b. Mübeşşir¹²⁸ (öl. 234/848-49) de peygamberlerin yanlışlıkla küçük kusurlar işlediklerini söyler. Ebû Haşim el-Cübbâî ise kasten küçük günah işleyebildiklerini düşünür.¹²⁹ Mu'tezile âlimleri Hz. Nûh'un tebliğle görevli bir peygamber olduğunu, kebîre/büyük günah işlemesinin mümkün olmadığını, bu nedenle kavminin dalâletine dair talebinin te'vil edilmesini gerekli görür.¹³⁰ Bu bağlamda Zemahşerî bir peygamberin kavmi aleyhinde beddua etmesinin cevâziyeti meselesine temas eder. Bu kişilerin artık iman etmeyeceklerinin bildirildiğini, bu nedenle kavminin lütufsuz ve yardımsız bırakılmalarını Allah'tan talep ettiğini söyler. Bu durumun iyi bir şey olduğunu hatta bunun aksine bir duanın uygun olamayacağını belirtir. Âyetteki "dalâlet" ifadesinden "helak" manasının kastedilmesinin de mümkün olduğunu aktarır.¹³¹ Benzer şekilde Cüşemî de Hz. Nûh'a kavminden iman edecek kimsenin kalmadığının vahiy ile bildirildiğini, itaat edecek bir nesil de doğurmayacaklarının haber verildiğini aktarır. Hz. Nûh'un bu haberden sonra bütün inkarcıların helak edilmesini talep ettiğini söyler.¹³²

2.3. Tûfan ve Nûh Kavminin Helakı

Hz. Nûh'a kavmi arasında iman edecek kimsenin kalmadığı, bu nedenle helak edilecekleri bildirilir. "وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا"¹³³ buyruğu ile gemi yapması emredilir. Âyette yer alan "بِأَعْيُنِنَا/gözlerimizin önünde" ifadesi, Mu'tezile'nin haberî sıfat anlayışı açısından önemlidir. Zira Mu'tezilî âlimler bazı naslarda yer alan yaratıcı için aklen düşünülmesini mümkün görmedikleri "Allah'ın eli, yüzü, gözü" vb. ifadeleri mecaz kabul ederek te'vil eder.¹³⁴ Ebû Ali el-Cübbâî âyette yer alan "بِأَعْيُنِنَا" ifadesini Mu'tezilî anlayışa uygun yorumlayarak; kendisi için vekil kılınan ve gemi yapmasını öğretecek meleklerin gözetimi altında gemi yapmasının emredildiğini söyler.¹³⁵ Benzer şekilde Cüşemî de ilgili ifadeyi te'vil ederek Allah'ın cisim olmadığını, bu nedenle "أَعْيُن"¹³⁶ ifadesinden göz organının kastedilmediğini savunur. İlgili ifadede "hıfz" manasının kastedildiğini düşünür.¹³⁷ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) haberî sıfatları te'vil etmeleri nedeniyle Mu'tezile'yi bu sıfatları inkâr etmekle itham etmektedir.¹³⁸

Kavminin helak edileceği bildirilen Hz. Nûh'un zâlimler için başışlanma talebinde bulunması yasaklanır.¹³⁹ Mu'tezile âlimlerine göre bu ifade Allah'ın kabih fiilleri

¹²⁸ Ca'fer b. Mübeşşir; Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alır. Bağdat ekolüne mensuptur. Detaylı bilgi için bk. Kādî Abdülcebbar, "Fazlü'l-İ'tizâl", 270.

¹²⁹ Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 161.

¹³⁰ Kādî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, 667.

¹³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/947.

¹³² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7103.

¹³³ Hûd 11/37.

¹³⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 3/2023; Angelika Brodersen, *Bilinmeyen Kelam Erken Dönem Mâtürîdîliğinde Kelâmî Yaklaşımlar Sıfat Teorisi Örneği*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 503.

¹³⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3494.

¹³⁶ Mü'minûn 23/27.

¹³⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5041.

¹³⁸ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022), 13-15.

¹³⁹ Hûd 11/37.

yapmadığını bildirir. Kötü fiillerin Allah'a isnadının mümkün olması halinde va'd ve va'dine aykırı şeylerin istenilmesinde de herhangi bir mahsur bulunmayacaktır. Ancak âyetteki ifade ile bu durumun mümkün olmadığı bildirilmiştir.¹⁴⁰ Ebû Ali el-Cübbâî bu âyetten hareketle; Allah'ın yapmayacağı bilinen bir şey hususunda dua ve talepte bulunmanın güzel olmadığını söyler. Cüşemî'ye göre âyette yer alan *مُخَاطِبِي* ifadesi; Allah'ın va'd ve va'd'ine muhalif olan bir şeyi ondan istemenin caiz olmadığına ve cehennemliklere şefaahat edilemeyeceğine delalet eder.¹⁴¹

Bin seneden elli yıl eksik olarak kavminin arasında yaşayan Hz. Nûh, âhir ömründe ağaç diker. Olgunlaştığında ağaçları keser ve bunlardan gemi yapımına başlar. Cüşemî âyette yer alan *وَوَحِينَا* /vahyimizle (gemi yapı!)” ifadesinden hareketle, Hz. Nûh'un gemisinin inşa edilen ilk gemi olduğu sonucuna varır.¹⁴² Hz. Nûh uzunluğu 1200 veya 300 zira, genişliği 300 veya 50 zira, yüksekliği 30 zira ve 3 katlı olarak gemiyi inşa eder. Bir kat insanlara, bir kat kuşlara, bir kat ise diğer hayvanlara ayrılır. Gemiye 2 yıl veya 400 yılda inşa eder.¹⁴³ Esam; gemi yaptığını gören kavminin, “Peygamberlikten sonra şimdi de başımıza marangoz mu kesildin!” diyerek kendisiyle istihza ettiklerini aktarır.¹⁴⁴ Mu'tezilî düşüncede teklifin meşakkat içermesine vurgu yapılmaktadır.¹⁴⁵ Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî gemi yapım işinin meşakkat içerdiğini, bu nedenle teklife dahil olduğunu belirtir.¹⁴⁶

Gemi tamamlanır ve tûfan başlar. Ebû Müslim *حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ*¹⁴⁷ ifadesinde yer alan *وَفَارَ التَّنُّورُ* ifadesinin bir işin şiddetlenmesi/kızışması anlamına geldiğini söyler.¹⁴⁸ Dünyanın yeniden imarı için her canlıdan birer çift ve inananların gemiye binmesi emredilir. Zaten az sayıda kişinin iman ettiği vurgulanır.¹⁴⁹ Ebû Ali'ye göre iman edenler 80 kişidir.¹⁵⁰ Zemahşerî 40 erkek ve 40 kadın olduklarını aktarır.¹⁵¹ Cüşemî iman edenlerin azınlık olduğunu bildiren ifadeden hareketle müminlerin inkârcılardan az olduğunu, hakikatin çoğunluk olan tarafla bilinmeyeceğini söyler.¹⁵² Bu yaklaşımı Mu'tezile'nin azınlık olmasıyla irtibatlıdır. Benzer şekilde Kādî Abdülcebbar çoğunluğun yerildiği, azınlığın övüldüğü bazı âyetlere işaret eder. Mu'tezile mensuplarının diğer fırkalara nazaran daha az olmasının, dalâlet üzere oldukları anlamına gelmediğini savunur.¹⁵³

¹⁴⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3496.

¹⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3496.

¹⁴² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 7/5041.

¹⁴³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3495.

¹⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3495.

¹⁴⁵ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 11/293; Kādî Abdülcebbar, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Muhîb bi't-Teklîf* (Beyrut: Matbaatü'l-Kâsûlîkiyye, ts.), 1/1-2.

¹⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3496.

¹⁴⁷ Hûd 11/40.

¹⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3497.

¹⁴⁹ Hûd 11/40.

¹⁵⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3497.

¹⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/873.

¹⁵² Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3497.

¹⁵³ Kādî Abdülcebbar, “Fazlü'l-İ'tizâl”, 147.

2.3.1. Hz. Nûh'un Kâfir Oğlunu Gemiye Daveti

Gemi dalgaların arasında ilerlerken Hz. Nûh oğlunu gemiye davet eder. Sadece müminlerin binmelerine izin verilmişken Hz. Nûh'un oğlunu çağırma gerekçesi önemlidir. Zira Mu'tezilî düşüncede peygamberlerin ilâhî emre itaatsizlik ederek günah işlemeleri mümkün değildir. İlgili âyete dair Esam ve Ebû Ali; oğlunun münafık olduğunu, Hz. Nûh'un bu durumdan haberi olmadığı için oğlunu gemiye davet ettiğini söyler. Ebû Müslim ise iman etme şartıyla oğlunu gemiye çağırdığını belirtir.¹⁵⁴

Oğlu, babasının davetini kabul etmez. Bir dağa sığınacağını dile getirir. Hz. Nûh Allah'ın azabından kaçılmayacağını hatırlatır. Derken aralarına dalgalar girer.¹⁵⁵ Cüşemî; oğlunun kafir olduğunu, bu nedenle helak edildiğini belirtir. Buradan hareketle İmâmiyye'yi eleştirerek; bir nebînin oğlunun kâfir olmasının Kur'ân âyetleri ile sabit olduğunu, bu açıdan peygamberlerin babalarının da kâfir olmasının mümkün olduğunu ifade eder. İmâmiyye'nin; kafirlerin soyundan peygamber gelemeceği, bu açıdan Âzer'in Hz. İbrâhim'in amcası olduğu yönündeki görüşlerini eleştirir.¹⁵⁶

Oğlu helak edilen Hz. Nûh serzenişte bulunur. Mu'tezilî düşüncede peygamberler ancak Allah'ın izni ile bir şey talep etmektedir. Ancak âyette yer alan Hz. Nûh'un sitemkâr ifadesi, bu düşünceye aykırı gözükmektedir. Esam, Ebû Ali ve Ebû Müslim'e göre Hz. Nûh'un oğlu münafıktır. Hz. Nûh'un ise bu durumdan haberi yoktur.¹⁵⁷ Cüşemî; Hz. Nûh'un ailesinin kurtulacağını ifade edildiğini, oğlunun da ehinden olduğunu söyler. Ancak mümin olmadığı ortaya çıkınca, Hz. Nûh'un bu yöndeki talebinin sagîre kabilinden dile getirildiğini düşünür.¹⁵⁸

2.3.2. İLÂHÎ ADÂLET AÇISINDAN NÛH KAVMINİN HELÂKI

Tûfan Recep ayının başında başlar. 6 ay sürer. Ebû Ali; suyun, yerin 7. tabakasından kaynadığını söyler.¹⁵⁹ Gemi "Bismillah!" diyerek gider. "Bismillah!" diyerek durur. Arza suyunu çekmesi, semaya ise tutması emredilir.¹⁶⁰ Cüşemî ilgili âyetin temsili bir anlatım olduğunu ifade eder. Hakiki manada yeryüzü ve gökyüzüne seslenilmediğini belirtir. Bu âyette Allah'ın yağmuru durdurmasından bahsedildiğini söyler.¹⁶¹ Ebû Ali suyun bir kısmını toprağın çektiğini, bir kısmının ise deniz olduğunu aktarır.¹⁶²

Cüşemî Hûd sûresi 44. âyetin¹⁶³ Kur'ân'ın i'câzına delalet ettiğini belirir. İlgili ifadede insanların güç yetiremeyeceği fesahat ve belâgat vecihleri bulunduğunu söyler. Karşıt manaların güzelliği, lafızdaki uyum ve ahenk, tasvirdeki beyânî güzellik ve veciz ifadelerin kusursuz kullanımını âyette yer alan i'câz vecihleri arasında sayar. Ebû Ali bu âyetten hareketle; Arapça ve diğer acem dilleri incelendiğinde, Arapçanın lafızlardaki

¹⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3501-3502.

¹⁵⁵ Hûd 11/43.

¹⁵⁶ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3502.

¹⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3508.

¹⁵⁸ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3508.

¹⁵⁹ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3503.

¹⁶⁰ Hûd 11/44.

¹⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3503.

¹⁶² Cüşemî, *et-Tehzib*, 5/3503.

¹⁶³ Hûd 11/44: وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْبِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَفُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ // (Sonra) "Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut! " denildi. Su çekildi; hüküm yerini buldu; gemi Cûdî'nin üzerine oturdu; "Zâlimlerin topunun canı cehennem!" denildi.

fesahat, nazmındaki güzellik ve manadaki üstünlüğü açısından eşsiz olduğunun anlaşılacağını iddia eder.¹⁶⁴

Tûfan sonrası Muharrem ayının Aşûre günü gemi Cûdi'ye oturur.¹⁶⁵ İnsanlık Hz. Nûh'un 3 oğlundan yeniden çoğalır. Arap, Acem ve Rumlar Sâm'dan, Hint, siyahiler ve Habeşliler Hâm'dan, Türkler ve Yecüc ise Yafes'ten türer.¹⁶⁶ Esam ve Ebû Ali; Cûdi'nin belli bir dağ olduğunu, Ebû Müslim ise zemini sert yer ve dağların genel bir adı olduğunu düşünür.¹⁶⁷ Gemi'nin Cûdi'ye oturmasına dair Esam; "Allah dağlara, 'Aranızdan birine gemiyi oturtacağım!' diye vahyettiğini, diğer dağlar büyüklenirken, Cûdi'nin tevazu gösterdiğini, bunun üzerine Hz. Nûh'un gemisinin Cûdi'ye oturduğunu aktarır. Cüşemî ilgili rivayeti; a) dağ ehlinin kastedildiği b) temsili bir anlatım olduğu veya c) Hz. Nûh'un diğer mûcizeleri gibi bir mûcizesi olabileceği yönünde değerlendirir.¹⁶⁸

Cüşemî tûfan hadisesini mütevâtir olarak görür. İlgili hâdisenin sadece Mecûsiler tarafından inkâr edildiğini söyler. Herhangi bir peygamber ve kitaba tabi olmadıklarını, Zerdüş, Manî, Mazdek gibi yalancı bâtil ehline uyduklarını dile getirir. Bu nedenle herkes tarafından kabul edilen tûfan olayını kabul etmediklerini düşünür.¹⁶⁹

Tûfan hadisesine dair Ebû Ali; Hz. Âdem'in kemiklerinin gemiye alınmasının emredildiği, geminin bir hafta Kabe'yi tavaf ettiği yönündeki rivayetleri Haşeviyye'nin uydurmaları olarak görür. Bu yöndeki rivayetleri eleştirir.¹⁷⁰

Çeşitli âyetlerde Nûh kavminin inkârları nedeniyle helak edildiklerine vurgu yapılmaktadır.¹⁷¹ Mu'tezilî düşüncede bu yöndeki ifadeler adâlet ilkesiyle irtibatlandırılmaktadır. Bu ilke bağlamında insanın ihtiyârî fiillerinde özgür iradesi ile bizzat fâil olduğu savunulmaktadır. İlâhi adalet açısından kötü fiillerin Allah'a isnad edilememesi ve insanın kendi fiillerinde özgür olması zorunludur.¹⁷² Bu yaklaşımı benimseyen Cüşemî ilgili âyetlerde inkâr ve yalanlama fiillerinin, fâilleri olan insanlara isnad edilmesinden hareketle insanın kendi fiilinin bizâtihî fâili olduğunu savunur. Nûh kavminin inkâr ettiğini, bu nedenle helak edildiklerini bildiren ifadelerin, insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğuna delalet ettiğini söyler.¹⁷³

Cüşemî; Nûh kavminin helak edildiğini bildiren "مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأَذْخَلُوا نَارًا"/hataları sebebiyle boğuldular ardından ateşe girdirildiler"¹⁷⁴ ifadesinde fa-i tâkıbiyye kullanıldığını, buradaki ateşin kabir azabına işaret ettiğini aktarır.¹⁷⁵ Zemahşerî de bu yönde görüşlere yer verir.¹⁷⁶ Bu yaklaşımları cennet ve cehennem henüz yaratılmadığı

¹⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3504-3505.

¹⁶⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3501.

¹⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2605.

¹⁶⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3504.

¹⁶⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3504.

¹⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3510.

¹⁷⁰ Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 69; 80.

¹⁷¹ Yûnus 10/73; Nûh 71/25.

¹⁷² Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 2/76; Hulusi Arslan, "Mu'tezilî Düşüncede İlâhî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri", *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014), 2/219.

¹⁷³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3403.

¹⁷⁴ Nûh 71/25.

¹⁷⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7103.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/947.

anlayışıyla irtibatlı olduğu gibi kabir azabını kabul ettiklerini de ortaya koymaktadır. İ'tizâlî düşüncede kabir azabına cehennemlikler maruz kalacaktır.¹⁷⁷ Bu açıdan Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlere nazaran daha dar kapsamlı bir kabir azabı anlayışına sahip oldukları görülmektedir. Muhaliflerine nazaran kabir azabının sınırlarını daraltmaları sebebiyle kabir azabını inkâr etmekle itham edilmişlerdir.¹⁷⁸ Kabir azabının varlığını tamamen inkâr ettikleri yönündeki iddiaların bu açıdan yeniden tashih edilmesinde fayda vardır.¹⁷⁹

Tûfan sonrası Hz. Nûh'un gemisindekiler hariç yeryüzündeki herkes helak edilir.¹⁸⁰ Amellerin insanlar tarafından meydana getirildiğini düşünen, mükelleflerin özgür iradeleriyle yaptıkları ameller karşılığında sevap veya ikâbı hak ettiklerini savunan Mu'tezile'nin, evrensel bir helak anlamı taşıyan tûfan hadisesine yaklaşımı önemlidir. Cüşemî Hz. Nûh'un yeryüzündeki bütün insanlığa nebi olarak gönderildiğini söyler.¹⁸¹ Bu ifadesiyle topyekûn tûfan helâkının, ilâhî adâlet açısından sorun teşkil etmediğine işaret eder. Ancak bu durumda ilâhî tebliğin, yeryüzündeki bütün insanlığa ulaştırılması sorusu zihinlere gelir. Bu problemi diğer Mu'tezilî alimler gibi nübüvvetin temel şartı olarak kabul ettiği mûcize anlayışıyla izah eder.¹⁸² Hz. Nûh'un ilâhî bir mûcize ile doğudan seslendiğinde batıdaki, batıdan seslendiğinde doğudaki mükelleflere tebliğini ulaştırdığını aktarır.¹⁸³

Mükellef olmayanların tûfan hadisesindeki durumu, Mu'tezile'nin ilâhî adalet anlayışı açısından bir başka problemi gündeme getirir. Bu bağlamda Cüşemî; tûfanın mükellef olmayanları da kapsadığını, ancak onlar için bu tufanın ikâb/azap anlamı taşımadığını söyler. Ecellerinin o kadar takdir edildiğini belirtir.¹⁸⁴ Benzer şekilde Zemahşerî; çocuklarının da Nûh kavmiyle beraber öldüğünü, ancak bu durumun onlar için ikâb anlamına gelmediğini, normal bir ölüm anlamı taşıdığını savunur.¹⁸⁵ Mu'tezile âlimlerinin bu yaklaşımı, mezhebî ilkeleriyle çelişmesine rağmen rivayetleri doğrudan reddetmediklerini aksine te'vili tercih ettiklerini ortaya koymaktadır.

Cüşemî; Hz. Nûh'un 950 sene kavmine tebliğini sürdürdüğünü, tûfandan sonra 60 yıl daha kavmi arasında yaşadığını, bu süre içerisinde topluluğunun çoğaldığını aktarır.¹⁸⁶ Nûh kıssasının Peygamber'e teselli amacıyla Kur'ân'da yer aldığını,¹⁸⁷ müminlerin güzel, inkârcıların ise kötü akıbetlerine delalet ettiğini söyler.¹⁸⁸ İlgili anlatının Kur'ân'da yer almasının;

a) Tehlikeli hususların bilinmesi

¹⁷⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/6116; Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 255.

¹⁷⁸ Bu yöndeki teyide muhtaç iddialar için bk. Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.

¹⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 151-177; Pamuk, *Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru*, 253-257.

¹⁸⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3402.

¹⁸¹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 10/7105.

¹⁸² Cüşemî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*, 158.

¹⁸³ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 4/2606.

¹⁸⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3510; 10/7104.

¹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/951.

¹⁸⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/5552.

¹⁸⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/5551.

¹⁸⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 8/5553.

- b) Tövbenin gerekliliği
- c) Dînî öğrenimde ciddiyet
- d) Cehaletten kaçınmak
- e) Dostluk ve yakınlığın kan bağından ziyade din birlikteliği ile oluştuğu, hususlarında ümmet için ilâhî bir lütuf olduğunu belirtir.¹⁸⁹

Cüşemî; yeryüzünün sularla kaplanmasının, Hz. Nûh ve inananların gemiyle kurtulmalarının, ümmî bir peygamberin asırlar sonrası bu durumu haber vermesinin birer mûcize olduğunu söylemektedir.¹⁹⁰

Sonuç

Mu'tezile; İslâm mezhepleri içerisinde diğer fırkalara da etkisi açısından önemli bir ekoldür. Başta kelâm ve tefsir olmak üzere çeşitli alanlara dair pek çok eser kaleme almışlardır. Ancak çeşitli nedenlerle onlara ait eserlerin önemli kısmı günümüze ulaşmamış, bu durum i'tizâlî düşüncenin muhaliflerince aktarılan bilgiler üzerinden tanımlanmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum aleyhlerinde bazı yanlış kanaatlerin yayılmasına da neden olmuştur.

Kur'ân kıssaları gerek içeriğinde yer alan ifadelerle gerekse mübhem hususları detaylandıran rivayetlerle mezhebî yaklaşımlar açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle çalışmada, günümüze ulaşmış en mufassal Mu'tezilî tefsirin müellifi Hâkim el-Cüşemî kaynaklığında, Mu'tezile'nin Nûh kıssasına yaklaşımı araştırılmıştır.

Mu'tezilî kaynaklarda Nûh kıssasına dair anlatıların genel manada Eş'arî ve Mâtürîdî kaynaklarda aktarılan bilgilerle büyük benzerlikler taşıdıkları görülmüş, ancak bazı ifadelerden mezhebî ilke ve teorilerine dair çeşitli deliller çıkardıkları anlaşılmıştır.

Mu'tezile âlimlerinin; aklın Allah'ı bilecek kapasitede olsa da teklife dair detayları bilemeyeceğini düşündüğü, bu nedenle risâlet görevini zorunlu kabul ettiği, peygamberlerin ilâhî birer lütuf olarak görevlendirildiği anlayışını benimsedikleri tespit edilmiştir. Hz. Nûh'un risâlet görevini bu minvalde değerlendirdikleri, kavmini imana çağırmasından hareketle, insanın fiillerinde özgür olduğu, kendi iradesiyle iman ve inkârı meydana getirdiği sonucuna vardıkları anlaşılmıştır. Allah'ın mükelleflerin iman etmelerini irade ederek peygamber gönderdiği, iman ve küfür gibi fiillerin Allah'ın zorlamasıyla gerçekleşmediği, bu nedenle kabih fiillerin ona isnad edilemeyeceği kanaatini taşıdıkları tespit edilmiştir.

Bazı Mu'tezilî âlimlerin, Hz. Nûh'un kavmine gönderildiğini bildiren âyetler hususunda, ezelde/başlangıcı olmayacak şekilde peygamber olarak görevlendirilmiş olmasının düşünülemediğini öne sürerek, bu ifadeleri Kur'ân'ın yaratılmışlığının delilleri arasında zikrettikleri anlaşılmıştır. Ayrıca Hz. Nûh'un melek olmadığını ifade etmesinden hareketle meleklerin peygamberlerden üstün olduğu, Allah'ın emrine isyan etmesi durumunda yardımcı bulamayacağı ifadesinden hareketle ise büyük günah sahiplerine şefaahat edilemeyeceği sonucuna vardıkları görülmüştür.

Tûfan hadisesinin; Allah'ın emir ve yasaklarını mükelleflere bildirdikten sonra azap ettiğine, sevap ve ikâbın insanların amellerinin karşılığı olduğuna, ikâbın ancak mükellefleri kapsadığına yönelik bazı sonuçlara ulaştıkları tespit edilmiştir. Hz. Nûh'un

¹⁸⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3509.

¹⁹⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb*, 5/3502-3509.

kavmiyle yaşadıklarından hareketle mükelleflere karşı iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmanın vâcip olduğu düşüncesini savundukları anlaşılmıştır.

Cüşemî kaynaklığında Esam, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebû Müslim, Ca'fer b. Mübeşşir, Ca'fer b. Harb, Kādî Abdülcebbâr gibi önemli Mu'tezilî âlimlerin, Hz. Nûh ve kavmine dair âyetlerde yer alan ifadelerden; tevhîd, adâlet, va'd-vaîd ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkelerine dair çeşitli deliller çıkardıkları, Kur'ân'ın yaratılmışlığı, şefaât ve kabir azabına dair bazı sonuçlara vardıkları tespit edilmiştir. Kaynaklarda yer alan rivayetlere önem verdikleri, mezhebî ilkeleriyle çelişen sahih rivayetleri te'vil ettikleri, doğrudan inkâr yoluna gitmedikleri anlaşılmıştır.

Kaynakça | References

- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı". *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 151-177.
- Akman, Hasan. *İlk Dönem Tefsirlerinde Nûh Sûresi Tefsiri ve Sûredeki Konuların Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Alpyağıl, Recep. *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Arslan, Hulusi. "Mu'tezile'de Dinin Gayeseli Yorumu". *Usûl ve Esaslarıyla Mu'tezile'ye Giriş*. 396-413. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Arslan, Hulusi. "Mu'tezilî Düşüncede İlahî Fiil Ayırımı ve Bu Ayırımın Temel Kriterleri". *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. 2/217-240. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Geleneğinin Kur'an-ı Kerim Tasavvuru". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 39-57.
- Bebek, Adil. "Kâ'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Belhî, Ebû'l-Kâsım vd. *Fadlül-İ'tizal ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Birişik, Abdülhamit. "Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/281. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Brodersen, Angelika. *Bilinmeyen Kelam Erken Dönem Mâtüridiliğinde Kelâmî Yaklaşımlar Sıfat Teorisine Örneği*. çev. Özcan Taşçı. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Cebeci, Lütfullah. "İsfahânî, Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-Makâlât*. çev. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürçânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Cüşemî, Hâkim. *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısrî, 2018.
- Cüşemî, Hâkim. "Şerhu Uyûni'l-mesâil". *Fazlül-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile*. 371-411. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Cüşemî, Hâkim. *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Usûl*. Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Çelik, Hüseyin. "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (2022), 68-93.
- Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Durmuş, Nuray. "Mu'tezile Akılcılığında! Havâtırın Rolü: Mârifetullah Örneği". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 452-476.
<https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1237962>
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2022.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*. thk. Adnan Muhammed Zerzur. b.y.: y.y., 1972.
- İbnü'l Murtazâ. *Mu'tezile'nin Biyografik Tarihi*. çev. Hüseyin Maraz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Kâdî Abdülcebbar. *Dinin Temel İlkeleri*. çev. Hulusi Arslan - Mahmut Ay. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.

- Kādî Abdülcebbâr. *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. b.y.: y.y., ts.
- Kādî Abdülcebbâr. “Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile ve Mübâenetihim li Sâiri'l-Muhâlifîn”. *Fazlû'l-İ'tizâl ve Tabâkâtü'l-Mu'tezile*. 85-370. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Kādî Abdülcebbâr. *Kitâbü'l-Mecmu' fi'l-Muhîb bi't-Teklîf*. Beyrut: Matbaatü'l-Kâsûlîkiyye, ts.
- Kādî Abdülcebbâr. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*. thk. Adnan Muhammed Zerzur. Kâhire: Dâru't-Türâs, ts.
- Kādî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karataş, Ali. “Ehl-i Sünnetin Kur'ân Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği”. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2016), 178-187.
- Kazanç, Fethi Kerim. “Kadı Abdülcebbâr'da Mucize ve Âdet”. *Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*. 2/340-352. İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.
- Keskin, Hasan. “Sure İç Bütünlüğü Açısından Nuh Suresi'nin İncelenmesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2009), 69-116.
- Kılavuz, Ulvi Murat. “İnsan mı melek mi? Türler Arası Efdaliyyet Tartışmasına Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 1-32.
https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000001424
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kalam Sistemi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2017.
- Kotan, Şevket. *Kur'an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Kutluay, İbrahim. “Hz. Nûh ve Tûfanla İlgili Rivayetlerin Hadis Tekniği Açısından Değeri ve Bu Rivayetlere İsrâiliyat'ın Tesiri”. 295-318. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2014.
- Küçükvar, Zekiye Sena. *Hız Nûh Kıssasını Sîret Bağlamında Okumak*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. S. Kemal Sandıkçı. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “Nûh (a.s.) Kıssası”. *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 1/7 (1998), 56-68.
- Na'nâa, Remzî. *Bideu't-Tefâsîr fi'l-Mâzî ve'l-Hâzîr*. Ürdün: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûn ve'l-Mukaddesâtî'l-İslâmiyye, 1970.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâ'ikü't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2006.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebziratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Okumuş, Namık Kemal. “Ezelî Yazgı Bağlamında Mu'tezile Düşünce Okulu'nun Ecel, Ömür ve İlim Anlayışı”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2015), 43-79.
- Öz, Mustafa. “Tafdîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/369-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özarslan, Selim. “İslami Kaynaklara Göre Nûh Kavmi, Nûh Tufanı ve Nûh'un Gemisinin Yeri”. *Uluslararası Hz. Nûh Ve Cudi Dağı Sempozyumu*. 27-32. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, 2014.
- Özdemir, Faruk. “Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Tefsirinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi”. *Dergiabant* 11/2 (2023), 219-237.

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1352515>

- Özdemir, Metin. *Mu'tezile'nin Kur'an Müdafası: İlk Müslüman Rasyonalistlerin Kur'an'a Yöneltilen İtirazlara Verdikleri Cevaplar (Kâdî Abdülcebâr Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ın Mu'tezili Yorumu: Ebu Müslim el-İsfahani Örneği*. Ankara: Ankara Okulu, 2004.
- Pamuk, Fatih. *Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'an Tasavvuru*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2023.
- Pamuk, Fatih. *Kur'an İlimleri ve Tefsir Açısından Nuh Sûresi Tahlili*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Usûlü'd-Dîn*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Pişgin, Yasin. *Kur'an'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'an Tefsirine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Râzî, Fahreddin. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî: Tefsîru'l-Kebîr ve Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rençber, Fevzi. "Alevî İnanç Kültüründe Hz. Nûh ve Nûh Tûfanı". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/2 (2022), 465-481.
- > Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020.
- Sarıçoğlu, Ekrem. "Kur'an ve Arkeoloji Işığında Nuh Tufanı". *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu*. 25-34. Ankara: Şırnak Üniversitesi, 2010.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseftiyye*. thk. Ali Kemal. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2014.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Yalçınkaya, Mustafa. "Kelâmî Bir Problem Olarak Ecel ve Maktülün Eceli Meselesine Mukayeseli Bir Yaklaşım". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2018), 189-212.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cübbâî, Ebû Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yurdağur, Metin. "Kâdî Abdülcebâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/103. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhî't-Te'vîl: Keşşaf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Minhâc fi Usûllî'd-Dîn Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*. çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.